
KÖNYVEKRŐL

LAKNER ZOLTÁN

A táguló világ követe

Laurence Whitehead: Demokratizálódás. Elmélet és tapasztalat. Budapest, 2001. XXI. Század Intézet

Miközben a nyugati politikatudomány a demokratizálódás folyamatát a történelem „fősodrának” tekinti – habár, például, szeptember 11-e kétségbe vonhatja ezt az optimizmust –, s Magyarország évtizede maga is ebben a fősodorban halad, mégsem vehetünk kezünkbe túlságosan gyakran e témával foglalkozó magyar nyelvű munkát. Továbbá, még mindig kivételes eseménynek számít, amikor a kortárs politológiai irodalom képviselői megjelennek a hazai tudományos könyvkiadásban. Minderre tekintettel, örömteli tény, hogy a XXI. Század Intézet „A politikatudomány élő klasszikusai” címmel indított könyvsorozatot, s ennek részeként megjelentette az oxfordi Laurence Whitehead professzor demokratizálódásról írt munkáinak kivonatát tartalmazó kötetet.

Whitehead a magyar olvasóknak válogatta tizennégy tanulmányát, illetve könyvfejezetét. Az elmúlt évtizedek kiterjedt kutatói tevékenységével a spanyolországi, portugáliai és görögországi demokratikus átalakulások szakértőjévé vált, de még talán az említetteknel is mélyebbre ásott a latin-amerikai diktatúrák megszűnésének, s az ott kialakuló demokratikus rezsimek sajátosságainak vizsgálata során. Az utóbbi években alkalma nyílt a kelet- és közép-európai „újdemokráciákkal” is behatóban megismerkedni, s a most megjelent mű egyik tanulmánya foglalkozik is ezzel a témával. Amikor az erről szóló sorokat olvassuk – mindig érdekes egy távoli, de kompetens szerző szemszögéből látni magunkat –, tapasztalhatjuk, hogy például a nyolcvanas évek ellenzéki csoportjainak a hazai irodalomban

oly hevesen tárgyalt szerepe fel sem tűnik a Nuffield College professzorának megfigyelő állásáról körültekintve. Ez nyilván nem jelenti, hogy ezek nem fontosak: egy viszonylag rövid tanulmányban nem volt mód ezekre a részletekre kiterjeszteni az elemzést. Mégis, látványos, amint Whitehead az 1989–1990-es nagy átalakulást a helsinki záróokmány 1975-ös aláírásával kapcsolja össze, illetve Gorbacsov moszkvai hatalmi játszmáit úgy tekinti, mint amelyek az első pillanattól fogva lehetőséget nyitottak a szatellitországok demokratáinak, hogy fellépjenek a helyi elnyomó rezsimekkel szemben. Az utolsó szovjet főtítkár tudniillik belső ellenzékét konzervatívnak tekintette, így az elene folytatott küzdelem eszközeként újabb és újabb liberalizáló lépéseket tett. Eszerint, hatalomra kerülése első pillanatától – 1985-től – fogva biztosra vehető volt (lett volna?), hogy nem nyúl azokhoz a represszív, akár nyílt katonai fenyegetést és beavatkozást jelentő eszközökhöz, melyekhez Hruscsov vagy Brezsnyev. (Az 1990-ben Vilniuson végiggördülő tankok nem illelenek bele ebbe a képbe, ez talán magyarázatot igényel. Igaz, Gorbacsov mindig is tagadta, hogy ő hozta volna a beavatkozásra vonatkozó döntést.) Ezt figyelembe véve nem is annyira a szovjet fenyegetéstől való félelem oldódása volt az átalakulás kezdetének kérdése, hanem, hogy a kelet- és közép-európai demokraták mikor hallották meg: másképp üti az időt a Kreml órája. Ebből a szempontból pedig a Szovjetunió Kommunista Pártjának 1991-es feloszlata nem annyira az egy pillanatig dermedtőnek, de aztán inkább elég hervadt augusztusi puccsnak volt a következménye, hanem Gorbacsov hatéves konzervatívellenes stratégiájának.

A Nyugat szerepének megítélése is más ennél az igazán nyugati tudósnál, mint amit talán megszoktunk. Nem kérdőjeleződik meg a gazdasági és katonai verseny vagy az adósságspirál kialakulásában játszott szerep fontossága – nincs is ezekről szó, mert nem ez a szerző nézőpontja. Ellenben, idézi azt a véleményt, amely szerint a nyugati rendszer nem – akár az előbbieken felsoroltakban is megnyilvánuló – konzisztens és előrelátó politikájával gyakorolt hatást a szovjet blokk országaira. A nyugati rendszer „igazi géniuszát” államiságának életképessége és vonzása jelenti – hozzátehetjük, nem csak a múltban volt ez így. Nyilván nem mellőzhető a nyugati vezetők kritikus szituációkban hozott döntéseinek vizsgálata. Whitehead ki is emel néhány olyan történelmi csomópontot, amelyeknél ha más döntések születnek, más irányt vehetett volna a történelem. Azonban a Nyugat attraktivitására és e tényező állandóságára vonatkozó megállapítás átvétele, vagy a gorbacsovi stratégia folyamatosságának elemzése ráirányítja a figyelmet a hosszú távon érvényesülő tendenciák fontosságára. Nem csak a gorbacsovi fél évtized, hanem a hidegháború egészének négy és fél évtizede, de akár – folytathatjuk a gondolatot – a Nyugat iránti

vonzalom hosszú évszázadai értelmezési keretet kínálnak a saját magunkról való gondolkodásnak is. Sőt, e keretek nélkül nem is fogunk megérteni semmit. Nem mondhatjuk, hogy ennek a távlatos töprengésnek nincsenek jelei a magyar politikatudományban, de talán még nem nevezhető bevett és általánosan elvárt követelménynek. Kissé irigykedhetünk is egy olyan ország szülőltjére, amelynek például jogrendszere, beleértve a közjogi szisztémát is, maga a „velünk élő történelem” – ami egyúttal mégsem jelenti a múlt egy darabjához, főként pedig annak egyféle értelmezéséhez való mániákus kötődést, s egy darab holt rögben való lecövekelést. Ahol a folyamatosság tradíció, ott, úgy tűnik, sokkal inkább magától értetődő az események és a politikai döntések hatásainak hosszú távú elemzése, merthogy van hosszú táv. Nem a történelem megszakítottsága jelenti a múlttól való tapasztalatot, aminek következtében sokan csupán ezeket a viszonylag apró darabkákat hajlamosak vizsgálgatni. Whitehead munkájának egyik tanulsága, hogy „nem szabad elragadtatással üdvözlönnünk a szenzációs rövid távú fejleményeket, amikor a valóban fontos folyamatok többsége hosszú távú és sokoldalú” (173. o.).

A folyamatosság azonban nem egyenlő a finalizmussal. Bármily világosan rajzolódnak is ki a politika és a történelem útjai, s bármilyen egyenesnek is tűnnek olykor, nem hihetjük, hogy nem lesznek időnként kisebb kacsaringók vagy épp nagyon is éles kanyarok. Lehetünk mégoly meggyőződéses demokraták, mégsem hihetjük, hogy a teremtés immár bevégeztetett, küszöbön áll a boldog vég, s nincsenek többé megválaszolatlan kérdések az univerzumban. Meggyőzően szólnak erről Fukuyama vagy Huntington művei, de Whitehead könyvének is ez az egyik legfontosabb üzenete. Miután a demokráciák „életképessége” kapcsán elemezte a legitimitás, az intézményi konszolidáció, a civil társadalom és a rendszer teljesítményének fogalmait, kritériumait (ebben a részben, egyébiránt, a bolíviai tapasztalatok alapján von le általánosabb következtetéseket), emlékeztetünkbe idézi Arisztotelész *Politikájának* sorait. Hosszasan, nem titkoltan kijózanító szándékkal citálja azt a részt, amelyben Arisztotelész az uralmi formák váltakozásáról és ennek okairól értekezik, bemutatva, miképp követi egymást az egyeduralom, a kevesek uralma és a népuralom. Whitehead nem állítja, hogy a demokratizálódás linearitását vallókkal szemben feltétlenül a ciklikus teóriák fölénye kell hogy érvényesüljön. Mindösszesen, ott zárja le Arisztotelész emlékeztetőjét, ahol a politológusok dédapja (ükapánk: Platon) a tisztánlátás nélkülözhetetlen követelményeként állítja valamennyi politikával foglalkozó elé, hogy „elfogultság és rosszindulat nélkül formálja meg véleményét” (118. o.). Ennek figyelembe vételével Whitehead is csak azt rögzíti: „egyelőre nehéz megmondani, hogy a latin-amerikai újdemokráciákra miféle ciklikus variáció érvényes, de a mostani

fejlemények az andokbeli köztársaságokban, Kolumbiában, Ecuadorban és Venezuelában arra utalnak, hogy még mindig inkább a ciklikus, és nem a lineáris perspektíváknak van némi magyarázó ereje" (119. o.). Lehet, ez a megállapítás nem robban úgy, mint egy bomba – általában a szerző igencsak kerüli a bombasztikus megjegyzéseket, s stílusa néhol szürkébbnek is tűnik, mint amennyire azt a téma komolysága feltétlenül megkívánná. Azonban egyetlen olyan tételt sem vezet elő, amely mellett ne érvelne hosszasan és a rá igencsak jellemző alapos-sággal, vagy ami ne volna ellenőrizhető – s mégiscsak ez az elsődleges elvárás egy tudományos munkával kapcsolatban.

Érdemes jelezni, hogy Whitehead számos olyan problémát is felvet és elemez, amelyek Magyarországon a napi politika terítékén vannak, jobb esetben pedig a tudományos kutatás érdeklődését is felkeltették már. Ilyen például a „civil társadalom”, amellyel kapcsolatban szélesebbre tárja az értelmezési és értékelési lehetőségek kapuját, mint az általában szokásos e témában. Szó esik például arról, hogy a politikai rendszer és a magán-szféra közötti közvetítést éppenséggel „nem civil térközök” is elvégezhetik. Ennek példája a modern maffia, amely nem csak Latin-Amerikában, de egyes, az egykori keleti blokkhoz tartozó országokban, szovjet utódállamokban is riasztó befolyásra tett szert. Márpedig, ahol a közvetítői szerepbe ilyen „barátságatlan” szerveződések nyomulnak be, ott a demokrácia minősége bánja majd, hogy nem voltak olyan társadalmi csoportok és szerveződési formák, amelyek elfoglalni lettek volna képesek ezt a territóriumot. Talán az sem általános megközelítés e témát illetően, hogy a civil szerveződések más módon is kifejthetnek negatív hatást a társadalmi folyamatokra. A magukat megszervezni képes csoportok a saját érdekeik képviselőit alakulnak. A legjobb és legtöbb társadalmi tőkével rendelkezők „túl sűrű” egyesületi életet élnek: behálózják a társadalom, a gazdaság, a kultúra számukra fontos szegmenseit, lehetetlenné téve, hogy más szereplők is megjelenjenek. A felszínen mindez ünnepelehető egy adott szféra példátlan aktivitásaként és érdekérvényesítő képességeként, de elképzelhető, hogy a gyakorlatban a magas szintű társadalmi tőkével rendelkezők a tőke-újratermelés újabb lehetőségét találták meg a civil szervezetek létrehozásában. Márpedig „a legutóbb létesített demokráciák csak akkor működnek jól, ha képesek korlátozni a kizárás tendenciáit és rávenni a legtöbb társadalmi tőkével rendelkezőket, hogy civil elkötelezettségeiket szélesebben és hosszabb távon értelmezzék az ország egész társadalmi érdekében” (29. o.). Ebben elkerülhető az is, hogy az arisztotelészi ciklikusság érvényesüljön, s a demokráciában csalódottak egy újabb diktatórikus rezsim felállítását jobb megoldásnak tartásuk a létező demokrácia rendszerénél. Ki tudja, talán épp az érdekeiket a legönzőbb módon érvényesíteni szándékozók veszíthetik így a leg-

többet. Nem tűnik ez napi problémának, de azt is tudjuk, hogy nem csak az egyes emberek, hanem a társadalmak, politikai rendszerek számára is meghatározóak a „gyerekkori élmények”. Különösen, ha felnőttkori tapasztalatokban folytatódnak. Az igazán húsbavágó kérdés, mi történik akkor, ha a civil társadalmat a „modern többségi barátságtalanság” fenyegeti. Whitehead ide sorolja a kereskedelmi tömegtájékoztatás személytelen felelőtlenségének, a gyökeretelenné vált és félrevezetett választók impulzivitásának, a spekulatív pénzpiacok rövid távú szemléletmódjának vagy épp a szervezett bűnözés által előidézett biztonságihiánynak számunkra is ismerős problémáit. Annak érdekében, hogy az átmenet ne a létrejövő demokrácia törékenységét stabilizáló struktúrákat hozzon létre, meg kell erősíteni azt a civil társadalmat, amely a „társulás önfenntartó központjainak sokadalmából áll, amelyek versengenek, részben pedig együttműködnek egymással annak érdekében, hogy érvényesítsék rivalizáló érdekeiket és az autonómiáról, az udvariasságról és az önmaguk megtartásáról alkotott alternatív felfogásukat” (44. o.). Az átmenet során alapozó döntések sorát kell hoznia az államnak, amelyek korlátozzák a később számításba jöhető politikai együttműködési mintákat: az alkotmányozás bizonyos formái javíthatják egy életképes civil társadalom kilátásait.

Még hosszan idézhetnénk a magyarországi problémák megfelelőit – az intézmények számonkérhetősége, a korrupció, a privatizáció ellentmondásai stb. – Whitehead latin-amerikai kutatásai alapján. A fentiek kiemelése azért látszott fontosnak, hogy érzékeltessük: a folyamatok hosszú távú szemlélete nem mentesíti az arra hivatottakat a napi döntések felelőssége alól. Nem relativizálja a problémákat, hanem perspektívába illeszti, s ez két különböző dolog. Az összehasonlító elemzés, amelynek a szerző kiemelkedő képviselője, azért fontos, mert idő- és térbeli horizontunkat kitágítva éppen ebben, a gyakran hiányolt perspektívában, illetve az egymással versengő perspektivikus nézőpontok kialakításában nyújt nélkülözhetetlen segítséget.

